

Jiří Kozák

OBČANSKÁ NEPOSLUŠNOST Z PERSPEKTIVY PRÁVA A PRÁVNÍ TEORIE

Abstrakt: Text se zabývá občanskou neposlušností nejen z hlediska hmotného práva, tedy právními podmínkami její zákonnosti a legálnosti, ale i jako procedurou modifikace norem a jako testem jejich platnosti. Cílem je podat přehled podmínek a mezí občanské neposlušnosti, jak jsou kodifikovány v literatuře. Občanská neposlušnost je nejen právní konstrukcí, ale i koncepcí politickou, filozofickou a morální. Text se tedy zabývá nejen legalitou, nýbrž i legitimitou občanské neposlušnosti, tedy jejím ospravedlněním z etického nebo filozofického hlediska. Zároveň shrnuje základní požadavky a argumenty na její přípustnost a legitimitu. Zabývá se různými formami a z nich vyplývajících odlišnými strategiemi ospravedlnění občanské neposlušnosti. Rozlišuje základní roviny právní, v níž jde o spor o zákonnost jednání a důležitější rovinu státoprávní, v níž jde o způsob, jakým je nakládáno se státní mocí. Od problému hranic pozitivního práva se posouváme k ještě závažnějšímu problému hranic státní moci. Klíčovou otázkou je, zda vynucování bezvýhradné poslušnosti vůči státu neslouží k upevnění absolutní nadvlády většiny nad menšinou nebo dokonce k ovládnutí celé společnosti úzkou vrstvou. Jde o to, zda je centralizace moci doplněna o záruky práv menšin a jednotlivců a o garance proti zneužití moci. Hlas občanské neposlušnosti je silnější, pokud se menšinové stanovisko opírá o ústavně zaručená práva a svobody.

Klíčová slova: občanská neposlušnost, společenská smlouva, právní principy, legitimita

ÚVOD

Občanská neposlušnost není jen věcí hmotného práva, tedy zkoumání právních podmínek pro její uplatnění, ale i procedurou modifikace právních norem a jejich dosavadního výkladu a současně i testem jejich ústavnosti. Zároveň je nejen právní konstrukcí, ale společně např. s právem na revoluci i koncepcí politickou, filozofickou a morální. Ptáme se tedy vždy nikoliv jen po legalitě občanské neposlušnosti, tj. po její přípustnosti z hlediska pozitivního práva, nýbrž i po její legitimitě, tj. po možnostech jejího ospravedlnění z etického nebo filozofického hlediska. Proto se občanská neposlušnost zpravidla neomezuje na právní řešení sporu se státem a na právní prostředky vyjádření nesouhlasu.

I. DALŠÍ FORMY ODPORU PROTI STÁTNÍ MOCI

1.1 Právo na odpor

Občanská neposlušnost se liší od těch forem jinak typicky nezákonného jednání, které jsou za určitých podmínek výslovně legalizovány a připuštěny pozitivním právem. Nejdůležitějším z nich je právo na odpor.¹ Takové jednání zpravidla nahrazuje chybějící

¹ Právo na odpor je zakotveno v pozitivním právu (čl. 23 Listiny základních práv a svobod), ale zároveň je uznáván i jeho přirozenoprávní charakter a to, že jde o jednu z podstatných náležitostí demokratického právního státu (k tomu např. nález Ústavního soudu sp. zn. III. ÚS 31/97 ze dne 29. 5. 1997). K výkladu čl. 23 Listiny základních práv a svobod a k odlišení práva na odpor a občanské neposlušnosti viz KYSELA, Jan. *Právo na odpor a občanskou neposlušnost*. Brno: Doplněk, 2001, s. 64 an, 87 an.

nebo nečinnou veřejnou moc, je formou právem aprobované svépomoci, reakcí na akutní ohrožení vzniklé mimo efektivní dosah státní moci. Směřuje k obraně základů demokratického právního státu, pokud je stát paralyzován a neschopen vlastní obrany.² Občanská neposlušnost je naopak střetem s oficiální mocí, která zde tedy musí být přítomna v opozici. Občanská neposlušnost se blíží právu na odpor tehdy, pokud se staví proti zneužití státní moci nebo proti oficiálnímu výkladu práva, který odporuje demokratickému řádu lidských práv a základních svobod. Zde totiž fakticky supljuje chybějící vůli státu tyto hodnoty účinně chránit. V těchto závažných případech selhání státní moci nemá odlišení práva na odpor a občanské neposlušnosti žádný význam.

1.2 Revoluce

Občanská neposlušnost se zároveň liší od těch forem politických a sociálních protestů, které útočí proti společenskému uspořádání z vnějšku, aniž by hledaly zastání uvnitř systému samého, kterým nejde o nápravu chyby, ale o destrukci daného řádu a jeho nahrazení novým pořádkem.³ Aktéři těchto protestů nemají zájem o účast na diskusi a soutěži konkurenčních idejí v liberálně demokratickém pluralitním systému, vůči němuž jsou v opozici. Jde jim o zpochybnění aktuálního politického a právního řádu a naopak o legitimizaci nové moci založené na principech nepřátelských původnímu uspořádání. Proto i liberální model státu musí obsahovat takový základní sdílený právní rámec, který bude schopen toto nepřátelské vidění světa identifikovat a vyloučit za hranice systému. Takový referenční normativní systém nemůže být čistě formální, morálně indiferentní nebo založený na neomezené pluralitě, neboť by nebyl schopen odlišit různé formy a intenzity protiprávního jednání, tedy ani rozeznat občanskou neposlušnost od revoluce. Poté by nebyl schopen ani vlastní obrany.⁴ Jak občanská neposlušnost, tak i revoluce jsou z hlediska formální legality útokem proti řádu a z hlediska formy se liší intenzitou, rozsahem a mírou zpochybnění stávajícího uspořádání. Z hlediska vztahu k principům a hodnotám daného právního a politického systému se však liší naprosto zásadně. Občanská neposlušnost usiluje pouze o parciální změnu, obrodu a zdokonalení systému, problematizuje konkrétní akt státu nebo obecný jev a pouze jemu odporuje. Jde o spor mezi státem a jeho občany jako protivníky, kteří se navzájem respektují. Revoluce naopak nesměřuje ke změně politiky vlády, ale k jejímu svržení. Může být ovšem obtížné rozpoznat skutečné cíle a motivy toho, kdo klade odpor nařízením moci, a posoudit, zda reálná pochybení státu nejsou pouze vítanou záminkou k útoku na celý systém, jehož cílem je oslabit vládu nebo se rovnou chopit moci.

² Ústavní soud v nálezu sp. zn. III. ÚS 462/98 ze dne 11. 1. 2000 konstatoval, že političtí odpůrci totalitního státu mají právo usilovat o obnovení demokratických poměrů i mimoparlamentní cestou.

³ RAWLS, John. Definition and justification of civil disobedience. In: Hugo, Adam Bedau (ed.) *Civil disobedience in focus*. London: Routledge, 1991, s. 103.

⁴ Ke kritice postmoderních konstrukcí, směřujících k formálně technickému právu, respektujícímu neomezenou pluralitu a relativitu idejí, vymykajícímu se jakékoliv hodnotové kontrole nebo kritice z vnějšku, viz např. PŘIBÁŇ, Jiří. *Hranice práva a tolerance*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997, s. 45 an. PŘIBÁŇ, Jiří. *Disidenti práva*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001, s. 187 an.

1.3 Neposlušnost vykonavatelů státní moci

Nejde o občanskou neposlušnost ani tam, kde představitel státní moci odmítne aplikovat nespravedlivé nebo zločinné právo, jemuž je sám povinen se vzepřít, byť jen pasivním útekem od odpovědnosti a rezignací na svěřené pravomoci.⁵ Pokud zůstane ve funkci, musí odmítnout aplikaci nespravedlivého práva a takový jeho mocenský výklad, který by odporoval spravedlnosti a principům právního státu.⁶ Spíše než o občanský odpor se zde jedná o problém interpretace práva a spor mezi institucemi nebo představiteli státu.

V totalitním systému půjde především o plnění vnitřního příkazu svědomí soudce, který poměřuje svou morální povinnost být loajální k právu s jinými svými ekvivalentními morálními závazky, které má vůči svému okolí. Pokud následuje zločinný zákon, pak obvykle z oportunizmu nebo strachu z donucení, nikoliv z přesvědčení o jeho morální a právní závaznosti. Pouze zlomek představitelů moci se podílí na aplikaci nespravedlivého práva z přesvědčení o historické ospravedlnitelnosti násilí a jeho slučitelnosti s obecně akceptovatelnou morálkou. V těchto případech se však vědomě identifikují s násilím jakožto technologií moci. Vědomě akceptují morální a politickou koncepci, zcela neslučitelnou s liberálně demokratickým pojetím práva a právního státu.

V demokratické společnosti jde o to, že soudce, jako aktivní účastník systému, nenalézá jakékoliv právo, nýbrž právo správné a spravedlivé, a to v právním systému, který je tvořen nejen právními pravidly normativní povahy, ale i právními principy, které stanovují určitý hodnotový cíl, o jehož maximální možné naplnění má být usilováno. V konkrétním případě zohledňuje závažnost všech dotčených principů a pravidel, včetně principů morální povahy.⁷

II. ZNAKY OBČANSKÉ NEPOSLUŠNOSTI

2.1 Základní charakteristika

Občanská neposlušnost může mít v praxi mnoho podob, proto je obtížné dospět k její obecné definici. Lze však v historii ukázat na několik modelových příkladů. Jedním z nejčastěji připomínaných je protest amerického vzdělance Henryho Davida Thoreaua proti

⁵ K odpovědnosti soudce za smrt osob v (tzv. „Babickém“) politickém procesu viz. např. usnesení Nejvyššího soudu ze dne 7. 12. 1999, sp. zn. 7 Tz 179/99.

⁶ K problematice morálního prvku v soudním rozhodování z hlediska pozitivismu viz např. GREENAWALT, Kent. Too Thin and Too Rich: Distinguishing Features of Legal Positivism. In: Robert George. *The Autonomy of Law. Essays on Legal Positivism*. Oxford: Oxford University Press, 1996, s. 16 an. Hart přiznává právo odmítnout nespravedlivou normu, při zachování distinkce mezi právem a morálkou, pouze soudci, nikoliv občanům, jejichž odpor proti nespravedlivé normě má charakter občanské neposlušnosti, tj. jednání od počátku v rozporu s normou pozitivního práva, i tehdy, pokud je taková norma posléze soudem shledána jako neaplikovatelná. „Pravidla uznání“, ustálená v soudní praxi, zavazující úřady při aplikační činnosti, však alespoň napomáhají orientovat vlastní jednání a posoudit, co je morální a v soudní praxi zřejmě aplikovatelné. HART, H. L. A. *The Concept of Law*. Oxford: Clarendon Press, 1997, s. 210 an.

⁷ K právním principům jako příkazům k optimalizaci viz ALEXY, Robert. *Pojem a platnost práva*. Bratislava: Kalligram, 2009, s. 99 an. P. Holländer popisuje právní principy jako regulativní ideje, interpretační argumenty nebo přímo aplikovatelné normy. V rámci určitého systému norem mají povahu axiomů, tj. působí jako interpretační východiska nebo na ně normy uvnitř tohoto systému přímo obsahově navazují, zároveň jsou těsně spjaty s metanormativními východisky tohoto systému norem. HOLLÄNDER, Pavel. *Filosofie práva*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2006, s. 152–156.

politice vlády Spojených států, a to válce v Mexiku a udržování otroctví na Jihu. Přitažlivost tohoto příkladu tkví nejen v tom, že Thoreau své pohnutky pregnančně zdůvodnil ve známém eseji vydaném v roce 1849, ale zejména v tom, že jde o typický případ nenásilného občanského protestu proti konkrétní politice jinak respektované demokratické vlády. Tím se liší např. od nenásilné protestní kampaně Gándhího, jejímž cílem bylo zcela změnit tehdejší společenský systém. Přesto však nelze protest Thoreaua, vyjádřený neplacením daní státu Massachusetts, které mu vyneslo i krátký pobyt ve vězení, považovat za univerzální model občanské neposlušnosti. Tento typ protestu je orientován na vnitřní morální důvody a pohnutky, jeho bezprostředním cílem nebylo apelovat na majoritu a iniciovat společenskou změnu.⁸ Tento případ bychom proto nyní posuzovali jako odepření poslušnosti z důvodů svědomí spíše než jako občanskou neposlušnost, jak se její chápání ustálilo v západních demokraciích ve 20. století. Pro vnímání obsahu tohoto pojmu bylo klíčové protestní hnutí proti rasové segregaci a diskriminaci v USA od poloviny padesátých let a na ně do značné míry navazující odpor proti vietnamské válce.⁹ Tato hnutí byla také programově nenásilná a dovolávala se základních etických hodnot humanity. Koncept Thoreaua však obohatila několika důležitými prvky, a to veřejnou proklamaci cílů a ideálů, zřetelným úsilím reformovat společnost a prosadit konkrétní změny a zejména osvojením si právních prostředků boje, tj. orientací na výklad ústavy a na lidská práva.¹⁰ V západní Evropě koncept občanské neposlušnosti rozvíjela od sedmdesátých let zejména ekologická hnutí a také jejich cílem bylo nejen ovlivnit postoje veřejnosti, chování korporací a vlády, ale docílit i konkrétních legislativních změn.¹¹

Na základě těchto zkušeností bylo v teorii učiněno několik pokusů o definici, která by vymezila znaky občanské neposlušnosti.¹² Žádná z nich však nedošla všeobecného

⁸ Pro Thoreaua je rozhodující žít tak, abychom se nepropůjčili zlu, proto nepostačí postupné vyčkávání změny zákona, ani postupné usilování o jeho pomalou změnu konvenčními prostředky. Jedinou možností, jak se zprostit odpovědnosti za špatnou vládu, je okamžitě jednat, bez ohledu na osobní důsledky. Poutem této odpovědnosti je např. placení daní s vědomím, že poslouží na morálně nepřijatelnou vládní politiku. THOREAU, Henry David. *Občanská neposlušnost a jiné eseje*. Poprad: Christiana, 1994, s. 27, 37.

⁹ HRUBEC, Marek. *Martin Luther King proti nespravedlnosti*. Praha: Nakladatelství Filosofia, 2010.

¹⁰ Aktivistické hnutí za občanská práva na americkém Jihu těžilo z rozdílů v legislativě na federální úrovni a v jednotlivých státech. Místní zákony o rasové segregaci byly porušovány s odkazem na ústavu USA. Odpůrci vietnamské války a zbrojení se zase dovolávali mezinárodního práva. KIRK, John (ed.) *Martin Luther King, Jr., and Civil Rights Movement*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.

¹¹ Do jejich arzenálu patří nejen pokojné demonstrace a právní obstrukce, ale i nepovolené umísťování transparentů na cizí majetek, graffiti, obsazování objektů, blokády, opatrování a následné využívání nebo zveřejňování utajovaných informací apod. Cílem je vzbudit zájem veřejnosti, vyvinout tlak na příslušné orgány a přimět je k řešení. Viz např. BALLUCH, Martin. *Widerstand in der Demokratie: Ziviler Ungehorsam und konfrontative Kampagnen*. Vien: Promedia, 2009.

¹² Např. J. Rawls nabízí poměrně restriktivní definici, podle níž je znakem občanské neposlušnosti: vědomé porušení práva; absence násilí; veřejnost a transparentnost takového jednání; apel na smysl většiny pro spravedlnost (tj. dovolávání se obecně sdílených hodnot); apel na smysl pro spravedlnost obsažený v právu a institucích společnosti; ochota přijmout právní důsledky. Požadavek nenásilnosti, veřejnosti a apelu na právní principy redukuje případy vyhovující této definici v zásadě na pokojné protesty dovolávající se určitého výkladu práva. RAWLS, J. op. cit. v pozn. 3. Brian Smart formuluje podstatně širší a obecnější definici, přičítající občanské neposlušnosti již jen tyto atributy: jedná se o protest, který může být i výzvou nebo výstrahou vládě, či veřejnosti; jedná se o vědomé porušení práva; musí apelovat na principy obecného zájmu; může zahrnovat i násilí nebo vynucení silou, pokud nesměřuje ke svržení vlády a převratu. SMART, Brian. *Defining civil disobedience*. In: Hugo, Adam Bedau (ed.) *Civil disobedience in focus*. London: Routledge, 1991, s. 189–211.

uznání. Problémem těchto definic je, že se snaží ohraničit občanskou neposlušnost jako jednání společensky přípustné a legitimní. Zákonitě pak snaha nalézt univerzální atributy občanské neposlušnosti naráží na neexistenci univerzální představy spravedlnosti, právního státu a demokracie.

Klíčovou otázkou, kdy je občanská neposlušnost založena na legitimních důvodech, je proto vhodné vyčlenit z hledání jejích formálních znaků, které ji charakterizují navenek. Jde pak především o to, zda a za jakých okolností může být protest násilný, zda může ignorovat a obcházet právní procedury, zda může být aktivním útokem, či smí být jen pasivní obranou proti zásahu státu nebo většiny, zda musí být veřejný a transparentní a zda musí být provázen očekáváním právní sankce.

2.2 Požadavek nenásilnosti

Občanská neposlušnost směřuje přinejmenším proti zájmu členů společnosti na předvídatelnosti chování jednotlivců v rámci celku. Přináší prvek znejistění, přispívá k borcení referenčních bodů a vodítek pro rozhodování. Záměrně se však neorientuje na porušení čistě individuálních zájmů. Poškození ostatních je nežádoucí, násilná forma protestu je těžší obhajitelná. Násilná forma však může být nechtěným důsledkem obrany důležitých právních principů a etických hodnot. V extrémních případech může veřejný zájem na trestněprávní ochraně společnosti ustoupit obecnému zájmu na etablování požadavků občanské neposlušnosti. Je třeba odlišovat jednání, primárně směřující k násilí (např. úmyslné ničení cizího majetku, fyzické násilí proti představitelům státu apod.), od jednání, primárně směřujícího k uplatnění občanských práv a svobod, zejména svobody projevu a práva shromažďovacího (např. blokádou silnic, pokreslením volebních plakátů politických stran apod.). V druhém případě je třeba zkoumat, zda již nedošlo k překročení mezí občanských práv. Vždy záleží na konkrétních okolnostech případu, významu prosazovaných zájmů a také na tom, zda bylo možné se násilí nebo vzniku škody vyhnout. Nároky poškozených na odškodnění však zůstávají zachovány, nemohou nikdy ustoupit obecným hlediskům a zájmu celku na ochraně spravedlnosti a budování lepší společnosti. Zde jde již o vztah škůdce a poškozeného, v němž nejsou důvody a motivy pro způsobení újmy rozhodující. Prvek protiprávnosti je naplněn porušením zásady *neminem ledere*. K liberaci na úkor poškozeného by mohlo dojít jen ve zcela výjimečných a zákonem předvídaných případech.

2.3 Požadavek subsidiarity

Přiměřenost formy protestu závisí především na tom, zda se jedná o poslední možný krok k prosazení cílů občanské neposlušnosti, nebo zda jde o snahu obejít legální procedury. V obecné rovině platí, že občanská neposlušnost je *ultima ratio* řešení společenských a právních problémů. Není však vždy nutné, aby občanské neposlušnosti předcházelo vyčerpání všech právních prostředků, neboť jsou-li formálně dostupné právní prostředky zjevně neúčinné, nebo pokud by jejich využití nevedlo k efektivní ochraně sledovaných zájmů v přiměřené lhůtě, pak reálné právní nástroje k dosažení cílů občanské neposlušnosti fakticky k dispozici nejsou. Vždy lze ostatně říci, že existují i další, dosud nevyčerpané možnosti (např. příští volby), nebo mírnější, ve skutečnosti však zcela neefektivní prostředky.

Naopak tam, kde reálně existují efektivní legální nebo mírnější prostředky, nelze říci, že občanská neposlušnost je legitimním aktem obrany proti státu, neboť státní instituce ještě neřekly své poslední slovo a mnohdy ještě ani není jasné, jak rozhodnou. Samotné dílčí pochybení v procesu rozhodování nebo tvorby práva neopravňuje občana k neposlušnosti vůči institucím státu. Je naopak jeho povinností účastnit se této legální procedury a usilovat o naplnění spravedlnosti využitím dostupných právních nástrojů a uplatněním argumentů na obhajobu občanské neposlušnosti. Stát může akceptovat akt občanské neposlušnosti jen tehdy, pokud legální procedurou přezkoumá její důvody. Má-li být zachována důvěra v instituce státu, pak nemohou státní moc uplatňovat liknavě. Nečinnost státu by znamenala, že nehodlá respektovat vlastní zákony a rozhodnutí. Je třeba přesvědčit veřejnost, že v případech upuštění od vynucení povinnosti nejde o libovůli státu. Pokud však pachatel zcela bojkotuje právní projednání své věci, vědomě státu znemožní akceptovat akt neposlušnosti a korigovat fungování systému do budoucna. Potom je ale nemožné, aby stát toto jednání toleroval, neboť se o občanskou neposlušnost ani nejedná. Není v silách státu hledat ospravedlnění nezákonného jednání tam, kde sám jeho původce neusiluje o svou obhajobu podle pravidel systému. Na druhou stranu ale instituce státu musí hledat právní ospravedlnění protestu i tehdy, pokud jeho obhajoba není postavena na právních argumentech, ale na etickém nebo politickém zdůvodnění.

2.4 Požadavek pasivní formy

S tím je spojena i otázka, zda protest nutně musí být pouze reakcí na mocenský zásah státu, zda se má omezit na odmítnutí nespravedlivého nebo nemorálního požadavku, tedy na pasivní řešení vlastního sporu s majoritní společností nebo státem. Vládnoucí moc a základní ústavní instituce státu jsou odvozeny z ustavující moci lidu. Lid jako zdroj státní moci a ústavodárný subjekt zahrnuje všechny občany, kteří mohou zpochybnit legitimitu politiky vlády, pokud je omezuje v jejich občanských právech nebo suverenitě. Z toho ovšem vyplývá i odpovědnost občanů za tolerování takové vládní politiky. Každý občan poté nese zprostředkovanou odpovědnost za způsob výkonu této svěřené a i od něho odvozené pravomoci, za svou vládu a systém, v němž žije, a to nejen pokud ho reálně pomáhá udržet u moci jako funkcionář nebo ho jinak aktivně podporuje.¹³ Má-li však nést tuto politickou a morální odpovědnost za vládu a její kroky, musí mít také politické a morální právo postavit se jí na odpor při zneužití delegované moci,

¹³ Ústavní soud ČR se v nálezu sp. zn. Pl. ÚS 14/94 ze dne 8. 3. 1995 zabýval otázkou právní a politické odpovědnosti německého národa za rozmach nacizmu. V porovnání s ostatními evropskými národy mu přisoudil rozhodující odpovědnost. Tím ospravedlnil presumpci právní odpovědnosti založenou na příslušnosti k německému národu, zakotvenou v dekretu č. 16/1945 Sb. a dalších poválečných normách, spojenou s přenesením důkazního břemene ze státu na občany. Ústavní soud zde vyzdvihl vazbu mezi odpovědností jedince za jeho osobní postoje a činy a mezi jeho účastí v mocenské struktuře a poměrech dané společnosti, v dějinách a mocenských souvislostech, v nichž každý jedinec hraje svou aktivní roli, může nebo nemusí usilovat o ovlivnění dějů a vymezovat se proti politickému systému a vládě. Nemůže se této své odpovědnosti zříci ve prospěch vnějších dějinných nebo osudových sil, nebo tím, že se uchýlí jen k pasivnímu přihlížení boji se silami zla. K otázce odpovědnosti jedince za postoje v autoritativním systému viz dále např. náleze Ústavního soudu sp. zn. I ÚS 517/10 ze dne 15. 11. 2010, v němž se zabývá právem na poskytnutí informací o komunistické minulosti soudců. K pojmu politické odpovědnosti příslušníků národa viz dále JASPERS, Karl. *Otázka viny: příspěvek k německé otázce*. Praha: Academia, 2006, s. 64 an.

distancovat se od ní a odepřít jí svou poslušnost a podporu, vystoupit aktivně na obranu porušených cizích práv, a to nikoliv pouze hlasováním ve volbách.¹⁴ Odpovědnost je vždy rubem práva, tedy odpovědnost za vlastní vládu spojenou s povinností postavit se proti jejím krokům lze dovodit pouze při takové interpretaci, která současně občanům přizná i právo jednat. Ve společnosti založené na vzájemné solidaritě a pospolitosti se může každý její člen cítit sám přímo dotčen, ohrožen a poškozen jakýmkoliv bezprávím, které se v ní děje, a to i pokud směřuje vůči ostatním. Je tedy oprávněn sám se postavit i proti takovému bezpráví, které se ho bezprostředně netýká. Naopak, také ochrana vlastních individuálních práv může mít charakter občanské neposlušnosti v zájmu spravedlivé společnosti. Aktivní a iniciativní odpor proti bezpráví je přirozenou hybnou silou společenských změn a vývoje právního systému, je v zájmu a v rukou celé společnosti, nikoliv pouze těch, jichž se bezpráví aktuálně přímo dotýká.¹⁵

2.5 Požadavek veřejnosti

Ještě více než požadavky nenásilnosti, subsidiarity a pasivity je diskutabilní požadavek veřejnosti a „apelativnosti“ protestu. Veřejnou formu protestu vyzdvihují autoři, kteří zdůrazňují politický charakter občanské neposlušnosti.¹⁶ Mnohdy však není cílem občanské neposlušnosti prosadit určitou ideologii nebo politický program, nýbrž pouze odporovat konkrétnímu bezpráví, jemuž je vystaveno okolí občana. Jde poté o následnou a pasivní reakci na zásah státu. Zpravidla tam, kde se forma protestu omezí na nesplnění uložené povinnosti vůči státu, nepůjde o neposlušnost demonstrativní.¹⁷ Oběť státního zásahu pouze zvažuje, zda před povinností k poslušnosti a loajalitě vůči státu může upřednostnit ochranu vlastních práv a zájmů, aniž se nutně chce dovolávat sympatií veřejnosti a ovlivnit postoj většiny. Jestliže si lze představit i pasivní formy občanské neposlušnosti, pak je nutno připustit i její neveřejný výkon. Neveřejnost formy nevypovídá nic o obsahu a důvodech občanské neposlušnosti, které jsou rozhodující z hlediska její legitimacy. Podstatné je, aby občanská neposlušnost nebyla vystavěna na čistě sobeckých nebo osobních důvodech. Není však nutné, aby jejím cílem bylo rozpoutat otevřený konflikt se státní mocí, postačí, pokud bude mít mobilizační a apelativní potenciál. Zprvu obranná rezistence může přerůst v aktivní kritiku systému a iniciativu ke změně

¹⁴ Bedau formuluje princip distributivní odpovědnosti: politické společenství je odpovědné za svou vládu, která ho reprezentuje, a jedinec je odpovědný za to, že akceptuje svou příslušnost k tomuto společenství. Stává se sám odpovědným, pokud ví, že je zneužita moc, kterou autorizoval, a přitom pokračuje v její podpoře. Poté je sám povinen konat, a to i za cenu porušení práva, aby se této odpovědnosti zprostil. BEDAU, Hugo, Adam. *Civil disobedience and personal responsibility for injustice*. In: Hugo, Adam Bedau (ed.) *Civil disobedience in focus*. London: Routledge, 1991, s. 58 an.

¹⁵ ČERMÁK, Vladimír. *Otázka demokracie. Díl 4. Hodnoty, normy a instituce*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 1998, s. 219.

¹⁶ Např. J. Rawls zdůrazňuje rozdíl mezi veřejnou formou občanské neposlušnosti a odepřením poslušnosti z důvodu svědomí. Občanská neposlušnost se obrací na veřejnost, hledá ospravedlnění v politických principech spravedlnosti, které ovlivňují výklad ústavy a fungování institucí. Naopak pouhá neposlušnost z důvodu svědomí je neveřejnou a osobní revoltou, která se nedovolává mínění veřejnosti a v demokratické společnosti sdíleného vnímání spravedlnosti a opírá se o ústavní princip ochrany svědomí. Vždy je ale třeba porovnat, nakolik jsou cíle sledované odmítaným zásahem do svědomí v souladu s obecnou spravedlností, tj. zda nevzniká povinnost takový zásah strpět. RAWLS, John. *Teorie spravedlnosti*. Praha: Victoria publishing a.s., 1995, s. 216 an. Dále RAWLS, J. *Definition and justification of civil disobedience*, s. 106.

¹⁷ Příkladem je neplacení daní. K tomu viz THOREAU, H. D. op. cit. v pozn. 8.

jeho fungování. Nezávisle může dojít k nezamýšlené medializaci. Občanská neposlušnost může být prvním impulzem pro širší společenské hnutí, může přinejmenším nastolit problém, jímž je znejistěna víra v pozitivní právo, avšak posíleno povědomí o relativitě hodnot v něm obsažených. Do budoucna zůstává otevřen prostor pro nesouhlas jako zárodek trvalého disentu. Výkročením mimo rámec formálních právních procedur vzniká prostor pro širší diskusi, která není uzavřena a završena ani případným odsouzením, neboť soudní výrok se stává jen jedním z možných argumentů. V latentním mínění veřejnosti je zakotven pocit jisté nespokojenosti se ztroskotáním nenásilné snahy jedince po nápravě celého systému, převálcované pouhými právními argumenty. Tento pocit povede k větší ostražitosti při řešení analogických otázek v budoucnu a bude ovlivňovat rozhodování občanů i státní moci v podobných případech.¹⁸ V krajním případě se rodí mýtus mučednictví, který je opětovně evokován v souvislosti s nastolením obdobných problémů, které již mohou vést k výraznému vyhocení nálad a postojů a k širšímu pro-sazení tématu na veřejnosti.

2.6 Požadavek na dobrovolné přijetí trestu

Právní reakce státu na občanskou neposlušnost samozřejmě může vyústit i v trest jako stvrzení odmítavého postoje státních institucí a jejich neochoty legalizovat toto jednání. Lze se setkat s názory, že očekávání trestu a odhodlání ho přijmout je podstatnou náležitostí občanské neposlušnosti. Oběť nesená strpěním trestu prý demonstruje vážnost úmyslu protestujícího. Názor vychází ze zdánlivě logické úvahy, že pokud je občanská neposlušnost vědomým, úmyslným a často i demonstrativním porušením psaného práva, pak odmítnutí trestu je popřením principu neposlušnosti, neboť tento akt ji staví do roviny pouhé opatrné polemiky se státní mocí o tom, co je zákonné a stává se sporem o interpretaci práva. Chybí zde protestní charakter aktu a osobní oběť umocňující jeho závažnost.¹⁹ Požadavek na dobrovolné, ne-li ochotné přijetí trestu, je však zbytečný. Srozumění s tím, že trest může následovat, ještě neznamená akceptovat ho jako správný. Odmítnutí trestu je legitimním a logickým vyústěním aktu občanské neposlušnosti. Je-li někdo přesvědčen o správnosti svého činu a o jeho morálních východiscích, pak nemůže ani trest za něj uložený považovat za morální a akceptovatelný. Opačný postoj, tedy podvolení se uložené sankci, by relativizoval apelativní sílu předchozího činu. Navíc, má-li občanská neposlušnost i jiné cíle, než jen přesvědčit stát o zákonnosti protestu, není uložením trestu spor ještě ukončen. Odmítnutí trestu není

¹⁸ Erich Fromm uvádí, že tendence k poslušnosti vůči moci je psychologicky podmíněna. Autoritami i výchovou je modelována jako část našeho svědomí, které je internalizováno naším morálním vědomím a překrývá se s vlastním citem pro správné a spravedlivé. Mnohdy následujeme toto internalizované autoritativní morální vědomí v mylné představě, že jde o naše vlastní svědomí. Překonání tohoto sevření konvencemi je těžké, přináší střet s nejbližším okolím, riziko a nepohodlí, niterný morální souboj a nejistotu, co je vlastně správné a jakému z vnitřních volání naopak odolat. Kritický duch a schopnost neposlušnosti je předpokladem vnitřní svobody, ale i obrody společnosti a jejích překonaných tradic. Svoboda je ale zároveň podmínkou neposlušnosti, neboť hrozba její ztráty vede k odstrašení. Proto společnost, která se snaží vymýtit neposlušnost, není ani plně svobodná. FROMM, Erich. *On Disobedience and other essays*. London, Melbourne, Henley: Routledge and K. Paul, 1984, s 4 an.

¹⁹ Tento přístup nepočítá s trestem pouze tam, kde je neposlušnost prostředkem k otevření soudní kauzy, a to jen pokud právní řád takovou iniciativu netrestá. CONANT, Ralph. *The prospect for revolution: a study of Riots, Civil Disobedience, and Insurrection in Contemporary America*. New York: Harper and Row, 1971, s. 18 an.

třeba zdůvodňovat, zakládá se na stejné argumentaci jako prvotní akt neposlušnosti. Odmítnutí trestu není absolutním popřením práva státu rozhodovat a trestat, není útokem proti systému samému a jeho legitimitě, ale je důsledným setrváním na morálních důvodech a argumentech protestu. Nenásilné odmítnutí trestu je součástí a završením aktu občanské neposlušnosti.

III. CÍLE A FORMY OBČANSKÉ NEPOSLUŠNOSTI

3.1 Občanská neposlušnost jako hlas svědomí

Občanskou neposlušnost lze obtížně hodnotit tam, kde se opírá pouze o svědomí a subjektivní představu obecného dobra, bez ambic vyburcovat společnost apelem na obecně sdílené postoje a iniciovat diskusi o prioritě různých hodnot.²⁰ Občanská neposlušnost by neměla směřovat jen k prosazování individuálních zájmů, měla by vždy zároveň usilovat o spravedlivější společnost.²¹ Její obhajoba musí aktualizovat univerzální hodnoty, byť ne nutně politické, a nastolit určitý obecnější problém.²² Pokud budou autonomní hodnoty svědomí vycházet z obecně sdílených a akceptovaných morálních a politických premis, bude i zde cílem prosazení práva a náprava chyb ve společnosti v zájmu ostatních jejích členů.²³ Také občanská neposlušnost z důvodu svědomí bude poté nástrojem delegitimizace určitého jevu a zároveň legitimizační procedurou nového řešení, založenou na konfrontaci idejí a zájmů a na přeskupení akcentů při proporcionalní aplikaci kolidujících principů a hodnot. Občanská neposlušnost nemusí být kolektivním aktem a nemusí se ani zakládat na shodě majoritní části společnosti. Je proto žádoucí, aby se zejména tehdy, pokud je založena na hlasu svědomí, soustředila na

²⁰ R. Dworkin analyzuje meze přípustnosti občanské neposlušnosti, založené na svědomí, v prostředí liberální americké společnosti. Oprávněnost občanské neposlušnosti je i zde založena na jejích důvodech, které mohou dokonce vést k neplatnosti práva. DWORKIN, Ronald. *Když se práva berou vážně*. Praha: Oikoymenth, 2001, s. 269. Výrazně individualistické, až subjektivistické pojetí nacházíme u Thoreaua, jehož občanská neposlušnost je založena na hlasu svědomí. Tvrdí, že není povinností člověka zasvětit život vykořenění zla, ale je povinností každého, aby se nestal jeho součástí. Je zde patrné striktní oddělení morálního a politického jednání. THOREAU, H. D. op. cit. v pozn. 8, s. 21, 26.

²¹ Např. Arendtová spojuje občanskou neposlušnost s kolektivním, politicky motivovaným bojem za „dobro obce“. K občanské neposlušnosti dochází, pokud signifikantní počet občanů dojde k přesvědčení, že normální kanály pro dosažení změn nejsou již nadále funkční a pocit křivdy není vyslyšen. Od běžné kriminality, páchané ve skrytu, se občanská neposlušnost liší právě tím, že jde o uchopení práva do vlastních rukou veřejným a otevřeným vzdorem, a to kolektivním jednáním, sledujícím blaho celku. ARENDT, H. *Crises of the Republic*. Harmondsworth: Penguin, 1973, s. 60 an.

²² J. Rawls odlišuje „občanskou neposlušnost“ založenou na obecně sdílených hodnotových základech spravedlnosti a politického systému a „neposlušnost z důvodu svědomí“, motivovanou morálně a metafyzicky. Viz dále poznámka č. 16. RAWLS, John. *Teorie spravedlnosti*, s. 218 an. RAWLS, J. *Definition and justification of civil disobedience*, s. 104 an.

²³ Ústavní soud ČR se otázkou kriminalizace skutků porušujících z důvodu svědomí platné právo zabýval opakovaně v případech tzv. odpírání vojenské služby. K tomu nejuceleněji viz např. nálezy sp. zn. Pl. ÚS 42/02 ze dne 26. 3. 2003. Z jeho argumentace je podstatné zejména to, že rozhodnutí z důvodu svědomí nechápe jako založené na obecných ideách, pojmech nebo morálních normách. Ty totiž mohou mít nejvýše povahu obecných axiomů a z nich odvolených imperativů, které samy o sobě neříkají nic o tom, co je správné a morální v konkrétním případě. Příkaz svědomí však vždy vede k samostatnému, individuálnímu a vnitřnímu rozhodnutí pro daný případ, orientovanému na kategorie zla a dobra. To ovšem neznamená, že jde o rozhodnutí plně arbitrární a z vnějšku nepřežkoumatelné. Vždy musí být založeno na určitých obecně sdílených, respektovaných hodnotách a na veřejnosti srozumitelných důvodech.

ochranu těch individuálních práv, která řadíme do okruhu základních lidských práv a svobod a která lze hájit i proti vůli těch, jimž jsou garantována.

3.2 Občanská neposlušnost jako „test case“

Lze se shledat s pojetím, podle něhož je občanská neposlušnost jen prostředkem k nastolení problému, přednesení kauzy a inicializaci soudního přezkumu zásahu státní moci, tedy procedurálním krokem k soudnímu testu zákonnosti nebo ústavnosti.²⁴ Občan se spíše než hlasu svého svědomí dovolává určité interpretace zákona. Toto pojetí se v českých poměrech opírá zejména o existenci přezkumné autority Ústavního soudu jako zastávce hodnotového výkladu práva. Vychází z představy silné ochrany ústavně zakotvených individuálních lidských práv a možnosti širokého nalézání jejich dalších modifikací a implikací v procesu výkladu práva a ústavy, v němž reálný právní život proměňuje rigidní psané normy a který není svázán s činností zákonodárného sboru jako reprezentanta většiny. Většina případů občanské neposlušnosti také bude směřovat k ústavnímu přezkumu s cílem dovést kauzu k ústavnímu soudu, napadnout ústavní stížností takový výklad práva, který daný akt občanské neposlušnosti staví mimo zákon.²⁵ Občanská neposlušnost zde získává podíl na tvorbě práva prostřednictvím standardních soudních procedur. Nejde již jen o obranu spravedlnosti, ale zejména o proces interpretace norem a vytváření nových právních pravidel. Problém se přesouvá z roviny morální a politické, která je ideovou, motivační a argumentační základnou každé občanské neposlušnosti, na platformu právně technickou.

Účel občanské neposlušnosti chápáné jako „test case“ je ale zredukován na soudní výrok, zda na daný případ dopadají takové ústavní principy, které by převážily nad zájmem na nekritické konformitě s pozitivním právem. V pravém slova smyslu zde o občanskou neposlušnost nejde, neboť zprvu zdánlivě protiprávní jednání je posléze aprobováno soudem jako postup od počátku legální. Občanská neposlušnost se ale zpravidla odehrává vědomě mimo rámec pozitivního práva a jejím cílem není pouze zajištění legální legitimacy výrokem soudu. Dosáhnout uznání rozsudkem soudu není mnohdy ani procesně možné. Občanská neposlušnost může směřovat i proti judikatuře ústavního soudu nebo dokonce zákonodárné činnosti.²⁶

3.3 Občanská neposlušnost jako porušení pozitivního práva

Občanská neposlušnost je zpravidla projevem sporu mezi občanem a státem, který nikdy nebude nestranným arbitrem ve své vlastní při. Postoj státních orgánů tedy

²⁴ CONANT, Ralph. op. cit. v pozn. 19, s. 7.

²⁵ Ústavní soud od počátku své existence akceptuje princip legality (navíc nikoliv formální, nýbrž materiálně-racionální) jen jako jeden z principů právního státu, jemuž dokonce nadřazuje princip svrchovanosti lidu (např. nálezy Pl. ÚS 19/93). Takové upozadění principu svrchovanosti zákona otevírá Ústavnímu soudu širokou možnost přezkumu ústavnosti zákonů, včetně zákonů ústavních, a to z hlediska materiálních (tj. i nepsaných) principů ústavy a právního státu. Taktéž ale vytváří značný prostor pro občanskou neposlušnost, která, ač v příkrém rozporu s pozitivním právem, může být kdykoliv shledána ve výsledku jako legální, pouze na základě svého teleologického zdůvodnění.

²⁶ K občanské neposlušnosti v případě, že zákonodárce neakceptuje ve své zákonodárné iniciativě pokyn vyslovený ústavním soudem v derogačním rozhodnutí a zůstane nečinný, viz odlišné stanovisko Pavla Holländera k stanovisku pléna Ústavního soudu sp. zn. Pl. ÚS-st 27/09 ze dne 28. 4. 2009.

nemůže být jediným měřítkem oprávněnosti občanské neposlušnosti. Právo není jen výsledkem rozhodovací činnosti soudů, nýbrž i vnitřního pluralitního života celé společnosti a názorových nebo zájmových sporů, které se v ní denně odehrávají. V procesu formování právního vědomí a uspořádání dané společnosti není žádné authority, jejíž výrok by mimo procesní rovinu mohl být vnímán jako neměnný a nepochybnitelný. Rozhodnutí ústavního soudu není nikdy definitivním řešením určité obecné výkladové otázky ústavy, je otevřeno dalším změnám a interpretacím. Proces interpretace a nalézáni práva nelze chápat tak, že ve sporných a složitých právních případech je pouze soud pozitivním právem zmocněn dotvářet výklad práva, a to aplikací vnějších, v právu neobsažených hodnotových hledisek a principů.²⁷ Právní principy jako určitá vodítka a finální účely rozhodování jsou integrální součástí systému práva, tedy jsou také spolu s právními pravidly a normami otevřeny vnější pluralitní občanské interpretaci.

Stát sice disponuje prostředky k vynucení oficiální interpretace svého práva, avšak nemá monopol na výklad etického a politického významu činů svých občanů. Občanská neposlušnost má však kromě právního i politický a etický smysl, nastoluje konkrétní problém jako deficit práva, spravedlnosti nebo demokracie. Cíle a účely občanské neposlušnosti přesahují hranice legitimizačního potenciálu pouhé legality. Soudní proces ale může být první arénou střetu odlišných legitimizačních nároků vznášených z jedné strany institucemi státu z pozice legality a z druhé strany z pozice idejí občanské neposlušnosti. V tomto střetu je však občanská neposlušnost znevýhodněna, neboť soudní rozhodnutí budou v právním státě preferovat slovník legální legitimacy, na níž je založena jejich vlastní závaznost. Tato rozhodnutí však mohou vytyčit hranice zákonnosti pouze v daném okamžiku a pro daný případ. Legitimizační diskurz se poté přesouvá na jinou platformu, kde probíhá rozhodující konfrontace, jejíž výsledek může zpětně ovlivnit podobu právního řádu, a tedy i argumentační slovník legální legitimacy. V této mimoprávní rovině již nepůjde jen o nalezení spravedlivého práva, ale i o vyvážení protichůdných zájmů a představ o fungování státu a společnosti. Ani v této rovině se však argumentace nemůže oprostít od jazyka práva umožňujícího formulaci univerzálních nároků. Transformace těchto soukromých sociálních, etických a dalších požadavků na univerzální právní nároky směřuje ke zpětnému ovlivnění a modifikaci systému pozitivního práva.²⁸

IV. LEGITIMITA OBČANSKÉ NEPOSLUŠNOSTI

4.1 Konsenzuální model

Idea občanské neposlušnosti se historicky vyvíjela z představy společnosti, založené na prvotním konsenzu původně plně svobodných a rovnoprávných jedinců. Není tedy v rozporu s koncepcemi právního státu navazujícími na učení o společenské smlouvě,

²⁷ALEXY, R. op. cit. v pozn. 7, s. 99–112; ALEXY, Robert. *The Argument from Injustice. A Reply to Legal Positivism*. Oxford: Oxford University Press, 2010.

²⁸K tzv. infikaci legality vnějšími legitimizačními fikcemi viz PŘIBÁŇ, J. *Disidenti práva*, s. 256 an. Pro H. Arendtovou je občanská neposlušnost nástrojem cílené společenské změny, kde zákon je naopak prvkem stability a následné legalizace změn, které vznikly mimoprávní akcí. ARENDT, Hannah. *Crises of the Republic*. Harmondsworth: Penguin, 1973, s. 62, 64.

redukujícími zpočátku roli státu na pouhé vytváření a prosazování práva, jakožto výrazu vůle většiny. Podle nich tato elementární shoda založila i určité meze výkonu státní moci a poskytla tím ochranu svobodnému a co možná nejméně omezenému rozvoji zájmů jednotlivce. K této prvotní individualistické koncepci liberálně pojatého modelu státu byly postupně přidávány další atributy a funkce právního státu, včetně práva jednotlivce hájit své zájmy proti státní moci, a to i za cenu porušení zákonů.²⁹ Idea společenské smlouvy v různé míře prostupuje jednotlivé koncepce legitimacy občanské neposlušnosti a je jejich východiskem.

4.2 Republikánský model

Konsenzuální model vzniku a fungování státu však není vhodným rámcem pro legitimizaci občanské neposlušnosti. Jeho problémem je, že předpokládá jediný formální model legitimacy, jejíž obsah je hledán v modifikacích představy o racionálně poznatelné většinové vůli. Tato vize je inspirací především pro radikálně republikánské a anti-liberální teorie. Ty inklinují k chápání jednotné vůle lidu jako vždy správné a neomylné, již je nutno se podřídit, která je vnějším, autonomním a abstraktním principem, může být reprezentována nebo vyjádřena jak státní mocí a zákony, tak ale i hlasem revoluce, která se institucím státu staví na odpor a konstituuje moc alternativní.³⁰ Politická moc je zde odvozena od prvotní kolektivní moci a vůle občanů a jejich ochoty se sdružit v dané společnosti. Tato kolektivní vůle ustavuje státní moc a politický systém jako institucionální reprezentaci suverénní moci lidu, která si nadále uchovává svou konstitutivní sílu, kterou lze proti institucím státu opětovně uplatnit. Toto pojetí nadřazuje princip svrchovanosti lidu nad princip svrchovanosti zákona, který je chápán jako výraz vůle a zájmů lidu.

Na rozdíl od liberálních koncepcí zde není podstatou občanské neposlušnosti spor o interpretaci a závažnost politických, morálních nebo právních principů již existujících nad systémem práva, nýbrž uplatnění této prvotní kolektivní moci, a to normativně, konstituováním společenských změn a prosazením cílů neposlušnosti proti konformním výkladům. Občanská neposlušnost se zde opírá o věcnou kritiku těch rozhodnutí většiny, která jsou chybná a odporují zájmu všech, usiluje o naplnění určitého kolektivního cíle nebo společného účelu. Spor zde není o protichůdné morální principy nebo

²⁹ V první fázi jde o formální pojetí právního státu, v němž jsou politika a státní moc, tedy i zákonodárství, odděleny od sféry morálky. Formalizování státu vedlo k rozkolu mezi pozitivním právem a sférou konstitutivních hodnot. Zcela vyloučena se tak stala jakákoliv revolta uvnitř systému psaného práva, ačkoliv právo na revoluci zůstalo respektováno. Toto pojetí, založené na konsenzuálním modelu vzniku státu, bylo dále doplněno o uznání existence absolutních lidských práv. Moderní koncepce právního státu navíc zdůrazňuje požadavek legitimacy státní moci a vnitřních rozhodovacích procedur. Koncepce suverenity lidu a základních lidských práv, expandujících i mimo oblast politiky, spolu se systémovými zárukami ukotvují vnitřní obsahová kritéria norem právního řádu, umožňují jejich pluralitní výklad, systémovou kritiku práva a iniciaci změn právními prostředky, stejně tak jako ospravedlnění neposlušnosti argumenty překračujícími hranice pouhé legality. Podrobněji viz PINZ, Jan. *Přirozenoprávní teorie a moderní právní stát*. Nymburk: OPS, 2010, s. 105 an.

³⁰ CÍSAŘ, Ondřej. Občanský republikanismus a deliberativní demokracie. In: Vít Hloušek – Lubomír Kopeček (ed.) *Demokracie: teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*. Brno: Masarykova Universita, 2007, s. 93–96. K chápání neempiricky pojaté, abstraktní vůle lidu jako legitimizačního zdroje revoluce u T. G. Masaryka viz HAIN, Radan. *Teorie státu a státní právo v myšlení T. G. Masaryka*. Praha: Karolinum, 2006, s. 103 an.

koncepce spravedlnosti, nýbrž o identifikaci společenských cílů a prostředků jejich naplnění. Tím je zároveň problematizováno pojetí na opačném pólu, redukcující občanskou neposlušnost na *test case*. Přitom jsou důsledně odlišovány pouhé námitky z důvodu svědomí od „skutečné“ občanské neposlušnosti jako politicky pojatého protestu. Fakticky jde o revoluční vizi občanské neposlušnosti, které je přiznána konstitutivní úloha, a tedy i síla bořit stávající normy a reformovat základy společnosti.³¹

Historie však ukázala zneužitelnost takovéto konstrukce díky koncentraci interpretační pravomoci v rukou reprezentanta většiny, nebo dokonce jen vládnoucí elity, a soustředění pluralitních zdrojů potenciální legitimacy do jediného principu. To nutně vede k potlačování jiných názorů jako nepřátelských jednotné vůli lidu a k zásahům do individuálních práv.³²

4.3 Liberální model

Podstatou liberálního modelu je soupeření partikulárních zájmů formou demokratické soutěže politických elit.³³ Funkcí demokratického procesu je prostřednictvím voleb transformovat svobodnou vůli občanů na politickou moc, zprostředkovat tak legitimitu vládnoucím institucím státu a konstituovat pouze kompetence a ústavní rámec svazující výkon této dočasně svěřené moci. Z liberálního pohledu je zároveň obsah morálních principů a spravedlnosti předmětem rozmanité interpretace, stojí vně politiky a práva, vůči nimž nemá konstitutivní charakter a existuje na nich nezávisle. Normativní a institucionální řád je jen koutrou, která se snaží neutralizovat a organizovat pluralitu hodnot a zájmů, zajistit efektivní fungování vnitřně znesvářené společnosti a dosáhnout elementárního konsenzu. Tento základní normativní rámec je otevřený volné soutěži různých vizí světa a jejich schopnosti poskytnout přesvědčivou legitimizační argumentaci.

Problémem liberálního modelu demokratického státu však je, že souboj různých vnějších legitimizačních strategií, idejí a zájmů vykresluje jako soupeření politických elit, jejichž cílem je získat maximum moci a které své koncepce nabízejí občanům, když se ucházejí o jejich hlas před volbami. Diskuse, formulování přesvědčivých a obecně sdílených důvodů pro změnu je jen prostředkem k získání politického vlivu, který je transformován na moc vládní a legitimizován získáním většiny teprve prostřednictvím voleb,

³¹ Tato koncepce je nakročením k chápání občanské neposlušnosti jako variace práva na revoluci. Je zde akcentována kolektivnost takového jednání. Jde o realizaci prvotní kolektivní politické moci občanů, která se může mobilizovat i k neposlušnosti. K tomu blíže viz BARŠA, Pavel. *Občanská neposlušnost v současné politické teorii*. In: Petr Fiala (ed.) *Politický extremismus a radikalismus v České republice*. Brno: Masarykova universita 1998, s. 56 an.

³² Pojem většinové vůle zdegeneroval v nacistickém právu do pojmu „*zdravého citění lidu*“ a v marxismu do pojetí práva jako výrazu „*vůle dělnické třídy*“.

³³ HABERMAS, Jürgen. Tři normativní modely demokracie. In: Jürgen Habermas – Ian Shapiro. *Teorie demokracie dnes*. Praha: Filosofia, 2002. Zde jde o neoklasický nebo „procedurální“ liberalismus, jak se vyvinul z původní představy liberální společnosti založené ještě na fikci společenské smlouvy, který se od republikánské linie od počátku lišil odmítnutím ztotožnění, resp. podřízení svrchovanosti práva a zájmů jednotlivců principu suverenity lidu a zároveň akcentem na ochranu individuálních práv a vázanost státu zákonem. Postupně se profiluje liberální představa demokracie jako procedury postupné a spontánní změny abstraktních (event. i hodnotově neutrálních) pravidel, která tvoří normativní jádro systému. HLOUŠEK, Vít. *Klasická liberální teorie demokracie*. In: Vít Hloušek – Lubomír Kopeček (ed.) *Demokracie: teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*. Brno: Masarykova Univerzita, 2007, s. 57 an.

v nichž může být legitimním vítězem kdokoliv. Vyloučením této diskuse mimo jádro formálních politických procedur do okolní decentralizované společnosti pozbývá samotná argumentace bezprostřední legitimizační efekt.

Občanská neposlušnost, jako iniciativa odehrávající se mimo institucionalizované politické procesy, která není pojímána pouze jako *test case*, má v takovém právním a politickém systému jen omezené uplatnění.³⁴ Může usilovat o změnu prostřednictvím ústavních rozhodovacích procedur a voleb, a to získáním dostatečné podpory veřejného mínění, ovlivněním volebních preferencí nebo přepsáním volebních programů.³⁵ V rámci svobodného legitimizačního diskurzu proto nakonec jednotlivé legitimizační strategie musí usilovat o překlad svého ideového obsahu do univerzálního jazyka práva. Podstatou postupného začlenění odlišných a mnohdy protichůdných idejí a zájmů do normativního systému práva je interakce mezi v právu již etablovanými a vnějšími, nově integrovanými hodnotami a principy. Výsledkem je postupná modifikace práva, jeho principů a výkladu.

4.4 Deliberativní model

Míra legitimacy občanské neposlušnosti stoupá s mírou nedemokratičnosti a nefunkčnosti státu a divergence mezi legální legitimitou a jinými legitimizačními koncepty. Pokud jsme nuceni připustit, že představitelé a orgány státu se při uplatnění státní moci dopouštějí přehmatů, pokud zároveň právo nechápeme jen jako výsledek určité aplikační procedury, nýbrž i jako korektiv státní moci, který stojí nad ní a jehož základem jsou i principy demokratického právního státu, nezávislé na vůli státního aparátu, pak musíme přiznat občanům právo na obranu proti excesům státní moci. Navíc občanská neposlušnost může směřovat i proti jednání státu, které sice není nelegální a které dokonce má jen omezený nebo zprostředkovaný etický rozměr, avšak je potenciálním ohrožením hodnot nebo životních zájmů společnosti, které nemohou ustoupit požadavku na slepé dodržení zákona.

Mnohdy jde o odpor proti nespravedlivému právu, které je sice výsledkem jinak spravedlivé a legální procedury, bohužel však i selhání většinové představy o tom, co je spravedlivé a správné. Demokratický systém nemůže být založen na absolutní nadvládě většiny reprezentované státem, neboť většinová rozhodnutí, byť přijímaná demokratickými procedurami, nemusí být vždy spravedlivá a do jisté míry budou vždy svévolná.³⁶ Převaha, a to nejen početní, přináší výhodnější postavení na úkor ostatních. Většinový princip nelze degradovat na libovůli většinového rozhodování, které menšina musí jen strpět nebo hledat podporu k získání hlasovací převahy. Část majorizované společnosti sice bude jen doufat v pozvolné změny, část se s tím však nesmíří.

Avšak pokud má určitá menšina právo na občanskou neposlušnost, pak za shodných okolností má takové právo i každá jiná skupina občanů v dané společnosti. Není ale reálně možné, aby tohoto práva využili všichni zároveň, neboť by tím došlo ke zhrou-

³⁴ HABERMAS, J. op. cit. v pozn. 33.

³⁵ J. Rawls tvrdí, že poslední instancí je voličstvo, k němuž se neposlušnost obrací a jehož porozumění se snaží získat. RAWLS, J. *Teorie spravedlnosti*, s. 230.

³⁶ SHAPIRO, Ian. *Teorie demokracie: současný stav*. In: Jürgen Habermas – Ian Shapiro. *Teorie demokracie dnes*. Praha: Filosofia, 2002, s. 31.

cení struktury společnosti a státu. To klade nároky na přiměřenost použitých forem, kooperaci menšin, vzájemný respekt a schopnost kompromisu. Navíc obhajoba občanské neposlušnosti jako jedné z možností menšin ozvat se a dát najevo nedostatečnost procesů rozhodování se omezuje na požadavek co možná nejširší společenské shody, tedy na procedurální kritérium legitimacy. Smysl občanské neposlušnosti se pak redukuje na snahu po modifikaci konsenzu, vznášením nároku na zohlednění společenské váhy hlasu nespokojených.

To ale k legitimizaci občanské neposlušnosti nepostačí, neboť její legitimita musí být současně založena na obecně sdílených nebo alespoň akceptovatelných věcných důvodech, které převáží zájem na absolutní poslušnosti. Podstatou legitimizačních procesů nemá být ani tak vyvažování zájmů a obnova konsenzu, jako spíše výměna argumentů, při níž je prostřednictvím diskuse formulován společně akceptovatelný názor, který bude v souladu s vnitřními hodnotami a principy společnosti a v tomto procedurálním smyslu i správný.³⁷ Pokud jsou konstitutivní součástí našeho právního a politického systému principy demokratického právního státu, pak nelze občanskou neposlušnost opírat o hodnoty, které jsou s nimi v pojmovém rozporu. Stejně tak ale nelze požadavky konkrétní občanské neposlušnosti odmítnout argumenty, které by se těmito principům přičily. Tyto principy nejsou jen formální, neboť ve všeobecném vnímání jsou s nimi spojeny konkrétní hodnoty a významy. Především ale vymezují určitý rámec argumentace, tudíž zakotvují požadavek na racionální, nikoliv jen volitivní zdůvodnění rozhodnutí.³⁸ K řešení pak nelze přistoupit jen uplatněním nějakého prvotního principu, nýbrž i relativním zvažováním jednotlivých zájmů provázených argumentací, která může vést i v průběhu rozhodování k předdefinování dosavadních hodnotících kritérií. Rozumové měřítko může být konstituováno teprve na základě racionálních argumentů v rámci procesu rozhodování, nikoliv uznáním vnějšího, kognitivně poznatelného, obecného principu, shrnutého např. v pojmu „jednotné vůle lidu“.

V. ZÁVĚR

Každý případ občanské neposlušnosti se odvíjí ve dvou úzce souvisejících rovinách. Základní z nich tvoří vztah státu a občana, charakterizovaný pojmy zákonnosti a protiprávnosti. Směřováno je k výroku, zda je dané jednání v souladu s právem. Zde se jedná o problémy interpretace pozitivního práva ve složitých případech a implementace cílů

³⁷ Při řešení právně složitě otázky nastolené občanskou neposlušností nejde o nalezení spojitosti vnitřních morálních nebo politicky orientovaných právních principů s jakoukoliv libovolnou vnější morálkou, ani o hledání spravedlnosti jako průsečíku všech vnějších zájmů a ideologií, nýbrž o hledání spojitosti pouze s takovými vnějšími hodnotami, které jsou slučitelné se základní ideou daného politického a právního systému. K tomu blíže viz ALEXY, R. op. cit. v pozn. 7, s. 108. K deliberativnímu pojetí demokracie viz např. ZNOJ, Milan. *Deliberativní – a co dál?* Dostupné z: <<http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=054&clanek=040531>>; HABERMAS, J. op. cit. v pozn. 33.

³⁸ O. Weinberger to např. formuluje tak, že samotný formální princip, byť nevylučuje žádné diferencující podmínky a možné právní následky, nás nutí, abychom tyto podmínky a následky výslovně uvedli a vystavili tak naše úvahy kritice. Diskusi, která pouze zajišťuje mnohost podnětů, však přiznává jen heuristický význam. Správnost rozhodnutí nezáleží na tom, zda je výsledkem diskuse. Tento přístup předpokládá existenci jediného správného řešení právního problému. WEINBERGER, Ota. *Filozofie, právo, morálka. (Problémy praktické filozofie)*. Brno: Masarykova univerzita, 1993, s. 17.

a účelů občanské neposlušnosti do právních argumentů. Vzniká obvyklé dilema, do jaké míry je ještě elasticita norem pozitivního práva v zájmu spravedlnosti a jakou hranici již nelze překročit bez nezvratné destrukce právního státu. Jde o nalezení hranic práva omezujících projevy nesouhlasu a odporu vůči demokratické státní moci. Vynesením rozsudku spor o legalitu občanské neposlušnosti zpravidla nekončí, neboť navazuje úsilí o společenskou odezvu a hlubší systémové nebo právní reformy.

Závažnější je druhá rovina vyžadující již zkoumání legitimacy občanské neposlušnosti, která právě odlišuje případy občanské neposlušnosti od jiných složitých právních případů, v nichž také dochází ke snahám o posun nebo prolomení hranic psaného práva. Zde se již nelze vyhnout otázkám, jak funguje stát a tvorba jeho práva. Od problému hranic pozitivního práva se posouváme k závažnějšímu problému hranic státní moci. Klíčovou otázkou je, zda ochrana majoritní společnosti proti občanské neposlušnosti a vynucování bezvýhradné poslušnosti neznamená v konkrétním případě upevnění absolutní nadvlády většiny nad menšinou, případně zneužití moci koncentrované v rukou elity na úkor zájmů celé společnosti, nebo dokonce ovládnutí celé společnosti úzkou vrstvou. Hlas občanské neposlušnosti přitom nabývá na síle, na úkor principu většinového rozhodování, pokud se menšinové stanovisko opírá o přesvědčivé argumenty, obecně akceptované hodnoty a právní principy.

V moderní společnosti není vláda práva myslitelná bez veřejné kontroly ústavnosti. Participaci občanů na veřejné moci nelze omezit na jejich účast ve volbách. Jsou zde institucionalizovány mechanismy kontroly zákonnosti a ústavnosti. Jejich tradičním pilířem je idea svrchovanosti lidu. Právní stát je však konstituován na průsečíku i dalších svrchovaných principů a hodnot, včetně vlády práva, plurality a tolerance. Občanská neposlušnost zajišťuje vyvažování zájmů mezi skupinami. Je legitimním nástrojem obrany menšin před majorizací a společně s nezávislým soudnictvím a svobodnými volbami přispívá k dlouhodobé stabilitě a vyváženosti systému. Je jednou z posledních pojistek demokracie, současně nástrojem a impulzem pro udržení občanské ostražitosti. Neposlušnost právu tedy lze ospravedlnit principy, na nichž stojí politický a ústavní systém svobodné společnosti. Předpokladem je však existence minimálního, obecně sdíleného konceptu spravedlnosti a vzájemně konvergentní vnímání priority jednotlivých etických hodnot a politických a právních principů.

JUDr. Jiří Kozák, Ph.D.

Advokát v Praze a v Mělníku

Jiří Kozák

Civil Disobedience from the Perspective of Law and Legal theory

Abstract: *The text concerns civil disobedience not only from the point of view of substantive law, in this case its legitimacy and legality, but also as an impulse for a modification of standards and regulations and as a test of their validity. The goal is to provide an overview of causes and limits of civil disobedience as they are codified in the literature. Because civil disobedience is both legal construction and a political, philosophical and a moral concept, this text analyzes not only its legality but also its legitimacy and its ethical and philosophical justification. The text brings basic classification of different forms of civil disobedience which result in different strategies for its justification. The basic legal level, which includes legality of the actions of civil disobedience, is distinguished from a more important constitutional and political level. We move from the question of boundaries of positive law further to the question of limits of state power and, finally, to the key question – whether enforcement of unconditional obedience leads to totalitarian hegemony of a privileged minority. The key issue is what measures should each centralized power implement to prevent from a misuse of power and to guarantee rights to its minorities, because the less is state power involved, the stronger the voice and legitimacy of civil disobedience and other disorderly conduct.*

Key words: *civil disobedience, social contract, legal principles, legitimacy*